

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ІНСТИТУТ КУЛЬТУРИ

КУЛЬТУРА УКРАЇНИ

Збірка статей

Харків ХДІС 1993

нула ідею про розподіл законодавчої, виконавчої та судової влади, але й передбачала її практичне втілення у конкретні структури державного устрою козацької республіки. В той час, як у власне Росії закінчувався процес формування імперії східнодеспотичного типу, в Україні, навпаки, були розроблені ідеї створення правової держави, лише часткове втілення в життя яких почалося на Заході після французької та американської революції кінця XVIII ст. Ідея створення козацької республіки, що розлилася, за висловом того ж пана Маркса, у всіх землях Малоросії, завдала цярату не меншого жаху, ніж практика Омеляна Пугачова. Адже не випадково Запорізька Січ була остаточно зруйнована у тому ж 1775 р., коли був розгромлений Пугачов.

Таким чином, більшовицька імперсько-пропагандистська теза про врятування "молодшого брата", відсталість його культури та детермінованість "воzz"єднання не витримує не лише реально-фактологічної критики, а й критики з позицій самого ж марксизму – родоначальника детермінованості усіх її напрямків.

Волею історії сталося так, що вже немає "молодшого брата". Саме тому особливості, закономірності та найважливіші методи більшовицьких фальсифікацій пам'яті народу необхідно усвідомити історикам-дослідникам, популяризаторам історичного знання, вчителям, викладачам, діячам культури, мистецтва тощо. Очищення історії українського народу від гнітухих наративів більшовицьких фальсифікацій є одним з незаперечних умов збереження та оновлення його пам'яті, якомога швидкого відродження його матеріальної й духовної культури та приєднання до гурту цивілізованих країн.

І.С.Плахтій, С.В.Шефель

ПОЛІТИКА РАЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В ГАЛУЗІ КУЛЬТУРИ НА ХАРКІВЩИНІ В 1919-1920 рр.

Проблеми освіти і культури на Харківщині в період громадянської війни в історичній літературі дотепер розглядалися фрагментарно й заідеологізовано. Вирішальна роль у цій справі відводилася КН(б)У. Враховуючи цю обставину, дослідникам цієї теми тепер належить дати дійсну оцінку умов, які впливали в той час на стан культури.

Органи радянської влади надавали великого значення культурно-освітній роботі в масах. Для її організації і керівництва в Україні в січні 1920 р. було створено Наркомос на чолі з Я.М.Томашевським.

при місцевих ревкомах і Радах – відділи освіти. Рішенням Наркомосу УРСР скасовувалася плата за навчання в навчальних закладах, у школах вводилося вивчення української мови, історії та географії України.

Уряд УРСР, ревкоми і Ради почали проводити націоналізацію книжкових багатств. Так, згідно з постановою Харківської Ради від 11 січня 1919 р. була націоналізована вся книжкова справа, заборонялися продаж книг і вивіз їх за межі міста без дозволу відділу освіти¹. Але подібні заходи міськради не давали позитивних результатів трудящим масам. Справа в тому, що вся література приватних книжкових магазинів звозилася на склади, там фільтрувалася представниками більшовиків, частина її вилучалася і не доходила до населення міста. На підставі так званого "класового підходу" відділ освіти Харківської Ради в основному комплектував книжкові магазини і бібліотеки "однопартійною" комуністичною літературою. 8 березня того ж року виконком Іванівської райради м. Харкова вирішив передати бібліотеку маєтку Рейніке робітничому клубу ім. Т. Г. Шевченка².

Органи радянської влади вживали заходи щодо збереження творів мистецтва, культури. 1 квітня 1919 р. Раднаком УРСР ухвалив декрет про охорону історичних пам'яток і предметів мистецтва³. На основі декретів Уряду УРСР місцевим Радам надавалося право оголошувати твори мистецтва надбанням народу. Керуючись цим, відділ освіти Харківської Ради на початку лютого 1919 р. запропонував місцевим Радам здійснювати заходи щодо охорони художніх цінностей, залишених в маєтках⁴. Згідно з рішенням художнього підвідділу цього ж відділу Ради твори живопису, скульптури оголошувалися власністю народу⁵. За прикладом Харківської Ради діяли ревкоми і Ради інших міст УРСР⁶. Вони робили все можливе щодо врятування та збереження культурних цінностей, господарем

¹ Сборник постановлений и распоряжений Харьковского Совета рабочих депутатов со 2 января по 10 февраля 1919г. –Х., 1919. –С. II.

² Харк. облчеркашів. –Ф. Р-181. Оп. I. Спр. 21. –Арк. 6.

³ Культурне буд-вництво в Українській РСР. 1917-1927: 36. док. і матеріалів. –К., 1979. –С. 92-94.

⁴ Сборник постановлений и распоряжений Харьковского Совета... –С. 12.

⁵ Там же. –С. 12-13.

⁶ Донетская коммуна. –1919. –2 берез.; Известия Полтавского Совета рабочих депутатов. –1919. –6 берез.

яких став народ.

Наркомос УРСР 1 лютого 1919 р. видав тимчасове положення "Про середню школу"¹. Для керівництва школами створювалися педагогічні ради, до складу яких входили вчителі, учні, представники місцевих Рад.

Значну роль у налагодженні роботи шкіл у губернії і республіці відіграв відділ освіти Харківської Ради робітничих депутатів, який розпочав свою роботу в січні 1919 р. Апарат Наркомосу УРСР ще не був повністю сформований, тому відділ сам розробляв інструкції і програми для шкіл. Ними користувалися інші Ради УРСР. Газета "Известия" повідомляла, що відділом освіти Харківської Ради складено план реорганізації народної освіти в губернії і всій Україні. Реорганізація школи передбачалася такою, як в РРФСР, а саме – створення єдиної трудової школи². Усі початкові й середні загальноосвітні школи, гімназії й ліцеї перетворювалися на стандартні державні установи з семирічним строком навчання, в яких діти могли здобути лише мінімум знань. За всієї демократичності такої реорганізації якість загальної освіти різко впала. 5 лютого того ж року колегія відділу освіти затвердила інструкцію про діяльність відділів освіти повітових і волосних Рад, а 20 лютого видала положення про організацію районних відділів освіти м. Харкова³. Ради інших міст, які в лютому 1919 р. були ще в стадії організації, використали структуру й досвід роботи відділу освіти Харківської Ради. Так, на початку лютого 1919 р. завідувач відділом освіти Катеринославської Ради приїздив до Харкова для ознайомлення з роботою відділу освіти⁴, перейняли досвід також Полтава, Одеса та інші міста.

Для налагодження роботи шкіл міста виконком Ради виділив відділу освіти аванс у розмірі 200 тис. крб.. Питання перебудови шкіл, забезпечення їх паливом, обладнанням розглядалися на засіданнях президії виконкому і пленумах Ради. До початку червня

¹ Культурне будівництво в Українській РСР...-К., 1979. –С.74.

² Известия Временного Рабоче-Крестьянского правительства Украины и Харьковского Совета рабочих депутатов.-1919.-4 берез.

³ Там же. – 22 берез.

⁴ Известия Екатеринославского Совета рабочих и красноармейских депутатов. – 1919. – 7 лютого.

1919 р. звіти про роботу цього відділу Харківська Рада слухала II разів.

У лютому 1919 р. уведення відділу перейшли всі навчальні заклади міста. У першу чергу відділ був зайнятий складанням навчальних програм. Протягом лютого-березня в школах були створені педагогічні ради, до складу яких увійшли представники Рад. Так, 21 березня 1919 р. виконком Іванківської Ради вирішив надати представництво в шкільних радах району членам колегії відділу освіти¹. Усі інститути позашкільної освіти, як, наприклад, народні будинки, книжкові магазини, використовувалися для потреб трудящих.

Складовою частиною формування Радами системи народної освіти були робітничі школи. Наприкінці березня 1919 р. у Харкові розпочала свою роботу перша робітнича школа при Раді робітничих депутатів з безкоштовним навчанням для трудящих. До неї приймалися робітники за рекомендаціями політичних партій, а також за посвідченнями членів профспілок. Крім того, функціонували школи при фабзавкомках. У середині березня їх нараховувалося дванадцять². Звичайно, цього було мало.

Створення нової школи затруднювалося відсутністю досвіду з її будівництва, не вистачало вчителів, коштів, шкільного обладнання, підручників. Велику допомогу в цій справі надавала Радянська Росія. Так, ще у січні 1919 р. до Харкова прибули три вагони літератури з Петрограда й один - з Москви. Центральне аген.ство з розповсюдження видань при уряді УРСР виділило літературному відділу Харківської Ради 33,5 тис. примірників в різних видань, одержаних з Росії³. 17 квітня 1919 р. Наркомос РРФСР виділив для шкіл губерніському відділу освіти підручники, наочні посібники і літературу на суму 1 млн. 300 тис. крб.⁴

Одночасно з організацією шкільної освіти органи радянської влади проводили культурно-освітню й агітаційно-масову роботу серед трудящих. Діяльність театрів, клубів, бібліотек була поставлена на службу народів.

¹ Харк. облдержархів. - Ф. Р. - 181. Оп. I. Спр. 21. - Арк. 12.

² Ком. унар. - 1919. - 20 берез.

³ Нариси історії Харківської обласної партійної організації. - Х., 1970. - С. 275.

⁴ Саженюк С. Н. Співробітництво російського і українського народів у радянському будівництві в 1919 р. // Укр. іст. журн. - 1968. - № 5. - С. 147.

На початку лютого 1919 р. позашкільний відділ Харківської Ради розпочав роботу з створення шкіл і клубів при заводах і в районах, давав їм кошти. Тільки для організації 10 шкільних клубів було виділено 75 тис.крб. Клубна секція позашкільного підвідділу освіти закликала робітників Харкова створювати свої профетарські клуби, які "...повинні стати не тільки місцями для розумного і практичного дозвілля, а й майстернями культури і виховання соціалістичного світогляду"¹. Уже на початку лютого 1919 р. у П'ятишанському районі було відкрито робітничий клуб, який щоденно відвідувала значна кількість трудящих². У травні цього ж року в Харкові функціонували 16 робітничих клубів, в яких трудящі підвищували свій загальноосвітній рівень.

Вплив на трудящих органи радянської влади, різні політичні партії здійснювали й за допомогою видавничої справи - газет, журналів, книг. Літературний відділ Харківської Ради робітничих депутатів керував всією видавничою справою, забезпечував книгами, газетами трудящих губернії. Видавництво виконкому Ради за першу половину 1919 р. видало такі твори, документи й матеріали: М.Подвойський "Дайте хліб революції", "Тимчасове положення про волосні та сільські комбідни" та інші. Літературу, яку видавала Харківська Рада, розповсюджували по всій Україні, частково безкоштовно. "У нашій місцевості дуже потрібна культурно-освітня діяльність, тим більше, що вона довгий час була окупована німцями й гайдамаками", - писали у "Правду" селяни Куп'янської волості³. 15 квітня губвиконком вирішив збільшити тираж "Известий Харьковского Совета и губисполкома" до 60 тис.примірників, а "Коммунара" - до 30 тисяч⁴.

Видання літератури було одним з головних засобів впливу органів радянської влади на маси, тому державні і держомантні політичні партії приділяли цій справі велику увагу.

Таким чином, у першій половині 1919 р. Харківська Рада досягла певних успіхів у галузі освіти і культури. Вона розробила план реорганізації народної освіти для губернії і всієї України, проводила роботу з створення єдиної трудової школи. Та

¹ Известия Временного Рабоче-Крестьянского правительства Украины. - 1919. - 19 лютого.

² Комуніст. - 1919. - II берез.

³ Правда. - 1919. - 20 лютого.

⁴ ЦДАЖР України. - Ф.5. Оп.1. Спр.17. - Арк.51.

шкода: ця діяльність Ради підпорядковувалася примітивному "класовому підходу" більшовицьких кадрів в її апарату, згубно впливала на освіту й культуру.

Досвід Харківської Ради, набутий в галузі культури за першу половину 1919 р., був використаний в кінці 1919 – на початку 1920 р., коли радянська влада в Україні і губернії була відновлена остаточно.

Наступ на неписьменність і темряву народу розгорнувся в Україні в кінці 1919 р. – на початку 1920 р. після розгрому Денікіна. Харківський губ виконком і міська Рада почали одними з перших.

Вже в лютому-березні 1920 р. при робітничих клубах на підприємствах ХПЗ, ВЕК, Гельферіх-Саде та інших з'явилися перші загальноосвітні курси. У районах міста було створено гуртки і школи з ліквідації неписьменності. У березні 1920 р. було створено спеціальні курси з підготовки інструкторів для роботи з дорослими в народних будинках. До літа 1920 р. було відкрито 10 шкіл з ліквідації неписьменності серед дорослих робітників, в яких навчалася до 600 чоловік¹. Крім цього, працювали 14 шкіл-клубів в робітничій молоді, де навчалася 1500 юнаків в 14-18 років. Поряд із загальноосвітніми дисциплінами, проводилися заняття з музики, живопису. Швидко зростала кількість шкіл з ліквідації неписьменності на селі. Так, у квітні 1920 р. в губернії діяли 25 шкіл для дорослих. Поряд з цим, в населені пункти губернії було надіслано кілька загонів для роботи з ліквідації неписьменності серед дорослих селян².

За неповними даними, в Харківській губернії в першу половину 1920 р. працювало понад 200 шкіл і курсів для навчання неписьменних робітників та селян³. І це були лише перші кроки на шляху розв'язання цієї проблеми. Слід згадати, що навіть у роки громадянської війни письменність населення губернії зросла на 8,6 %, зокрема, серед жінок – більш ніж удвічі (з 11,2 % – у дореволюційний час до 26,5% – наприкінці громадянської війни⁴.

¹ Харк. облдержархів. – Ф.Р-203. Оп.І. Спр.119. – Арк.12.

² Комуніст. – 1919. – 1 квіт.

³ ЦПАХР України. – Ф.166. Оп.І. Спр.936. – Арк.106.

⁴ Харківщина в цифрах і фактах: До десятих роковин Жовтневої революції. – Х., 1927. – С.68.

Поряд з організацією навчання дорослих уряд Радянської України приділяв велику увагу створенню нової, радянської школи. У визначений період Ради почали формувати ланку семирічних трудових шкіл, після закінчення яких молодь мала можливість продовжувати навчання у середніх професійних навчальних закладах. 15 липня 1920 р. Наркомос УРСР видав, зокрема, постанову "Про проведення в життя семирічної єдиної трудової школи"; згідно з якою існуюча освітня система реорганізовувалася в семирічну школу¹. Проте на цьому шляху виявилось багато труднощів, серед яких найскладнішими були відсутність приміщень, які з підходили для цієї справи, та гострий дефіцит викладацьких кадрів. До цих проблем взимку додавалося питання паливних ресурсів для шкіл. Отже, перед Радами в ці роки гостро постало питання зміцнення матеріальної бази закладів освіти та культури, які треба було вирішувати негайно.

Відновлення культурно-освітньої діяльності усіх ланок зруйнованої на деякий час системи органів радянської влади в Україні проходило відразу після звільнення її території від денікінців. Керуючись декретами уряду УРСР, ревкоми, Ради брали у своє ведення школи, вузи, театри, бібліотеки. Зокрема, відділ освіти Харківського губвиконкому роз почав роботу після визволення Харкова від військ Денікіна 19 грудня 1919 р. При ньому було створено шкільний, дошкільний і художній підрозділи². У свою чергу, розгортаючи діяльність, шкільний підрозділ на початку 1920 р. ліквідував колишній навчальний округ і шкільні підрозділи міської управи та прийняв їх справи і майно. Директори шкіл звільнялися зі своїх посад. Усіма справами в школах почали керувати відновлені шкільні ради³. Але внаслідок відсутності палива, а також епідемії тифу відразу розпочати заняття не було можливості, їх було відкладено до 15 березня 1920 р.⁴

Щоб поліпшити матеріальне становище працівників освіти, губревком у січні 1920 р. надав вчителям одноразову допомогу в розмірі 1500 крб. кожному. Допомога надавалася тільки тим викладачам, які виконували службові обов'язки до звільнення Харкова.

¹ Культурне будівництво в Українській РСР. - С. 148-149.

² Харк. облдержархів. - Ф. Р-203. Оп. I. Спр. 119. - Арк. 61.

³ Там же. - Арк. 71.

⁴ Ц. А. М. Р. України. - Ф. 166. Оп. I. Спр. 153. - Арк. 58.

ва і залишилися працювати в школах¹. А вже 22 червня Раднаком УРСР ухвалив рішення щодо підвищення зарплати викладачам шкіл та постачання їх продуктами харчування². Поряд з цим губвиконком і місцеві органи радянської влади вирішували дуже складне питання фінансування шкільних установ. Зокрема, на Харківщині знайшли можливим виділити відділу освіти Ради 1 млн. крб.³

3 березня 1920 р. відновили роботу 106 початкових та 78 середніх шкіл Харкова⁴. У зв'язку з тим, що не вистачало приміщень, заняття проводили в дві і навіть у три зміни. З великими труднощами вирішувалося питання про харчування учнів. Шкільний підвідділ Харківського губвиконкому взяв на себе організацію харчування 75 % учнів шкільної мережі губернії, тобто 28,7 тис. чоловік⁵.

Проблема кадрів викладачів теж вирішувалася важко. Зокрема, у школах було створено майстерні і курси підготовки викладачів для них. Поряд з цим, проводилася робота щодо залучення "старих" вчительських кадрів до навчального процесу. Але в цій справі мали місце елементи бюрократизму з боку керівництва відділів освіти губвиконкомів, що значною мірою пояснювалося набутим керівними радянськими кадрами синдромом недовіри до "старої" інтелігенції та деформованим так званим "класовим підходом" їхнім світоглядом. У 1919-1920 рр. кандидатура кожного вчителя розглядалася та затверджувалася на рівні президії губвиконкому⁶. Проте поступово загострення проблеми підготовки кваліфікованих викладацьких кадрів сприяло "лібералізації" режиму жорсткої централізації щодо залучення кадрів старої вчительської інтелігенції до роботи в навчальних закладах України. Обраний курс на збільшення кількісних показників в освіті, хоча б за рахунок зниження якості навчання, призводив до того, що викладачами часто ставали зовсім випадкові люди. Проте радянська влада вважала за необхідне повною мірою використати висококваліфікованих викладачів.

¹ Харк. облдержархів. - Ф.Р-202. Оп.І. Спр.28. - Арк.13.

² Розвиток української культури за роки радянської влади. -К., 1967. - С.29.

³ Харк. облдержархів. - Ф.Р-203. Оп.І. Спр.119. -Арк.22.

⁴ ЦУАМР України. - Ф.166. Оп.І. Спр.153. - Арк.58.

⁵ Харк. облдержархів. - Ф.Р-203. Оп. І. Спр.119. -Арк.122.

⁶ Там же. - Арк.171.

ліфіковані кадри дореволюційних установ, завбачливо затаврувавши їх як "буржуазних спеціалістів". У будь-який час таких людей можна було ізолювати від суспільства як носіїв чужої ідеології, але їм створювали кращі, ніж іншим, матеріальні та побутові умови.

Питання підготовки вчительських кадрів розглядалися губвідділом освіти неодноразово на його засіданнях, а також на зборах та конференціях вчителів. Так, 20 лютого 1920 р. губвідділ освіти вирішив організувати секцію підготовки працівників трудової школи на чолі з членом колегії А.М.Хперською¹. Після Всеукраїнської наради з освіти (1920, березень) у Харкові було проведено конференції та збори вчителів з обговоренням завдань радянської школи в Україні. І вже у 1920 р. було створено декілька нових шкільних програм, здійснено перегляд на чальних посібників. Весни 1920 р. завдяки піклуванню Харківської Ради було вирішено і таке злободення на той час питання, як постачання учнів взуттям та мануфактурою. Зокрема, було виділено школярам Харкова декілька тисяч пар взуття і 50 тис. аршин мануфактури².

У результаті заходів, проведених губвиконкомом і Харківською радою в 1920 р., частина дітей була охоплена різними формами виховання та навчання. Якщо в кінці лютого 1918 р. у Харкові функціонувало 25 гімназій і реальних училищ, в яких нараховувалася близько 2 тисяч учнів³, то до літа 1920 р. на 100 тис. дітей віком з 4 до 14 років було охоплено школами та іншими дитячими установами 30310 чоловік, тобто 30 % згаданого контингенту⁴.

Розгортанню просвітницької роботи серед трудящих губернії сприяла діяльність Інструкторсько-агітаційної колегії губвиконкому та Харківської Ради. Члени колегії – депутати Харківської Ради проводили сходи трудящих, де читалися різноманітні лекції. Слід зауважити: багато лекцій носило відверт агітаційний характер на підставі так званого "класового підходу", що, звичайно, звукувало світогляд слухачів. Між іншим, в цей час набувала сили робота з впровадження так званих хат-читалень, які тек

¹ Харк. облдержархів. – Ф.Р-203. Оп.І. Спр.119. – Арк.122.

² Харк. міськдержархів. – Ф.Р-І. Оп.22. Спр.8. – Арк.25,95-96.

³ Донецький пролетарій. – 1918. – 23 лютого.

⁴ Второе Всеукраинское совещание по просвещению. – Х., 1920. – С.24.

насичувалися "однопартійною" комуністичною літературою та періодичними виданнями.

З ініціативи працівників в губерньського та повітових відділів освіти були відроджені мережі громадських бібліотек, відкриті нові бібліотеки та клуби, інші культурно-освітні установи. Тільки у Харкові, наприклад, було відновлено в 1920 р. роботу громадської бібліотеки на 10 тис. читачів та відкрито 8 нових бібліотек¹. Проте діяльність бібліотек, клубів як слід не впливала на покращення змісту їх роботи, бо через той сумнозвісний "класовий підхід" виключалася можливість зробити повноцінні духовні скарби надбанням трудящих.

Свідченням ідеологічної однобокості у формуванні духовного світу населення губернії були факти діяльності культурно-освітніх установ Зміївського, Ювчанського, Чугуївського та Богодухівського повітів². Не може бути сумніви, що подібні деформації мали місце на той час в діяльності всіх 106 клубів, 611 бібліотек, 43 хат-читалень, 64 шкіл для дорослих та 21 театру, які функціонували в Харківській губернії наприкінці літа 1920 р.³ І це пояснюється ідейним впливом керівних кадрів цих закладів, які, за винятком деяких осіб, були причетні до партії більшовиків України, статут якої вимагав тільки "класового підходу".

Таким чином, у 1919-1920 рр. органи радянської влади Харкова і губернії досягли певних успіхів у галузі освіти й культури. Можливості для культурного будівництва надзвичайно обмежувалися умовами громадянської війни. І все-таки було започатковано прискорене відкриття загальноосвітніх шкіл з обов'язковим викладанням історії та географії України, побудову культурно-освітніх закладів різного типу.

Але збільшення кількісних показників в освіті призводило до зниження якості навчання.

Перетворенням в галузі освіти й культури заважав більшовицький принцип "класового підходу" з його непередбаченими деформуючими наслідками в духовному житті громадян України.

¹ Харк. облдержархів. - Ф.Р-203. Оп.І. Спр.119. - Арк.125.

² Харь. ущина в период гражданской войны. - Х., 1979. - С.253; Харь. облдержархів. - Ф.Р-203. Оп.І. Спр.111. - Арк.7, 9, 25.

³ ЦДАКР України. - Ф.166. - Оп.І. Спр.936. - Арк.134.